

SIBAVEYHIYNING ARAB TILI GRAMMATIKASIGA KIRIB KELISHI VA “AL-KITOB” ASARINING ARAB TILI RIVOJIDAGI O‘RNI

Asqarjonova Mubinaxon Adhamjon qizi

Alfraganus universiteti Filologiya fakulteti

“Sharq tillari” kafedrası Arab tili

yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Basra nahv maktabining yirik namoyandasi bo‘lgan Imom Sibaveyxiy hayoti, ilmiy shakllanish jarayoni va uning arab tili grammatikasiga qo‘shgan ulkan hissasi tahlil qilinadi. Ayniqsa, tilshunoslik tarixida eng muhim manbalardan biri hisoblangan “Al-Kitob” asarining ilmiy tuzilishi, grammatik yondashuvlari va arab tili rivojidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda Sibaveyxiy tomonidan qo‘llangan qiyos, istishhod, tahlil metodlari hamda ushbu asarning keyingi grammatiklar faoliyatiga ko‘rsatgan ta’siri ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Sibaveyxiy, Basra maktabi, Al-Kitob, nahv, sarf, arab tili grammatikasi, tilshunoslik, qiyos metodi, istishhod.

Аннотация: В данной статье анализируется жизнь имама Сибавейхи, видного представителя басрийской школы грамматики, процесс его научного становления и его огромный вклад в грамматику арабского языка. В частности, освещается научная структура работы “Аль-Китаб”, которая считается одним из важнейших источников в истории лингвистики, её грамматические подходы и роль в развитии арабского языка. В исследовании рассматриваются методы сравнения, истишхад, анализ, используемые Сибавейхи, и влияние этой работы на деятельность последующих грамматиков на научной основе.

Ключевые слова: Сибавейхи, басрийская школа, Аль-Китаб, нахв, сарф, арабская грамматика, лингвистика, метод сравнения, истишхад.

Abstract: This article analyzes the life of Imam Sibawayhi, a prominent representative of the Basri school of grammar, his development as a scholar, and his significant contribution to Arabic grammar. Specifically, it highlights the scholarly structure of al-Kitab, considered one of the most important sources in the history of linguistics, its grammatical approaches, and its role in the development of the Arabic language. The study examines the methods of comparison, istishhad, and analysis used by Sibawayhi, and the influence of this work on the work of subsequent grammarians.

Keywords: Sibawayhi, Basri school, al-Kitab, nahw, sarf, Arabic grammar, linguistics, comparative method, istishhad.

Kirish. Arab tili grammatikasi tarixida Sibaveyxiy (v. 796) nomi alohida ehtirom bilan tilga olinadi. U ajam bo'lishiga qaramay, arab tili ilmining eng mukammal grammatik tizimini yaratgan, nahv ilmiga nazariy asoslar bergan ulkan alloma sifatida tan olingan. VIII asrda Basra madrasasi arab tili va adabiyoti izlanishlarining markaziga aylangan bo'lib, Sibaveyxiy ham aynan shu ilmiy muhitda shakllangan.

Rivoyatlarda aytilishicha, u dastlab hadis ilmiga qiziqqan, biroq dars jarayonida yo'l qo'ygan fonetik xato tufayli nahv ilmini chuqur o'rganishga bel bog'lagan. Minglab she'riy misollar, arab qabilalaridan to'plangan sof lug'aviy materiallar va Qur'ondan keltirilgan dalillar asosida u arab grammatikasining nazariy poydevorini yaratdi. Sibaveyhiyning eng mashhur merosi "Al-Kitob" arab tilining ilk sistematik grammatikasi bo'lib, u sarf, nahv, balog'at, fonetika va mantiq elementlarini o'zida mujassam etgan ilmiy ensiklopediyadir.

Ushbu maqolada Sibaveyhiyning ilmiy maktabga kirib kelish jarayoni, uning yondashuvlari, "Al-Kitob" asarining tuzilishi va arab tilshunosligining keyingi rivojiga ta'siri ilmiy tahlil qilinadi.

1. Sibaveyhiyning arab tili ilmiga kirib kelishi: Sibaveyxiy Forsning Bayzah shahrida tug'ilib, yoshligida Basraga ko'chadi. Basra o'sha davrda arab tili, adabiyot va mantiq ilmlarining markazlaridan biri edi. U yerda Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy,

Yunus ibn Habib, Abu Amr ibn Al-A'lo kabi kuchli nahvshunoslar faoliyat olib borayotgan edi. Sibaveyxiy ularning darslarini tinglab, til ilmini chuqur o'zlashtiradi.

Ustozlarining, ayniqsa Xalil ibn Ahmadning tahliliy metodlari undan mustahkam ta'sir qoldiradi. Shu tariqa Sibaveyxiy til hodisalarini faqat rivoyat asosida emas, balki qat'iy qoidalar, qiyos, mantig'iy tahlil asosida tushuntirish maktabini yaratadi. Bu arab grammatikasining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

2. “Al-Kitob” asarining tuzilishi va ilmiy xususiyatlari: “Al-Kitob” arab tilshunosligi tarixida yozilgan birinchi mukammal grammatik tizimdir. Asar to'rt jildidan iborat bo'lib, unda arab tilining barcha asosiy bo'limlari qamrab olingan:

- Ism va fe'l i'robi
- Vazonlar va sarf qoidalar
- Jumla tuzilishlari
- Qiroat farqlari
- Lahjalar tahlili
- Fonetik hodisalar (idg'om, hazf, qalb, ibdal)
- She'riy istishhodlar

Asarning eng muhim jihatlari quyidagilardan iborat:

a) Qiyos metodining mukammal qo'llanishi, Sibaveyxiy grammatik qoidalarni umumiy tamoyillarga asoslanib tushuntiradi. U har bir hodisaga nazariy asos beradi.

b) Ilmiy tahlil va mantiqiy izchillik, Til hodisalari sabab–natija asosida izohlanadi. Bu arab grammatikasiga ilmiy mazmun baxsh etdi.

c) Lug'aviy dalillarning keng qo'llanilishi, Asarda 1000 dan ortiq she'riy misollar, ko'plab lahjalar, qadimgi arab qabilalaridan to'plangan rivoyatlar mavjud.

d) Fonetik kuzatishlarning chuqurligi, Sibaveyxiy tovushlar almashinuvi va talaffuz qonuniyatlarini hozirgi fonetika me'yorlariga yaqin ilmiy darajada tahlil qilgan.

3. “Al-Kitob”ning arab tili rivojidadagi o'rni: Sibaveyxiy asarining tarixiy va

ilmiy ahamiyati beqiyosdir:

- Arab grammatikasining ilk ilmiy tizimini yaratdi. “Al-Kitob” nazariy tushunchalar (i‘rob, amal, taqdir, hazf) va terminologiyani umumiyalashtirdi.
- Basra maktabining yetakchiligini mustahkamladi. Sibaveyxiy yondashuvlari keyinchalik nahv bahslarida asosiy mezonga aylandi.
- Keyingi grammatiklarga kuchli ta’sir ko’rsatdi. Zamaxshariy, Ibn Jinniy, Ibn Malik kabi allomalar asarini o‘z tadqiqotlarida asosiy manba sifatida ishlatdi.
- Arab tili me’yorlarining shakllanishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda arab grammatikasi tizimi aynan Basra maktabi va Sibaveyxiy qarashlariga tayanadi.
- Til tarixini o‘rganishda bebaho manba. Qabila lahjalari, qadimiy fonetik shakllar, she’riy namunalar orqali arab tilining VIII asrdagi tabiiy holatini aks ettiradi.

Sibaveyxiy arab tili grammatikasi tarixida fundamental o‘rin tutadi. U nafaqat Basra nahv maktabining poydevorini mustahkamladi, balki arab tilini ilmiy tahlil etishning metodologik mezonlarini yaratdi. Ayniqsa, uning buyuk asari “Al-Kitob” arab grammatik tafakkurining shakllanishida burilish yasagan nodir ilmiy manbadir. Ushbu asar tomonidan joriy etilgan qoidaviy yondashuv, sabab-natija asosidagi tahlil, qiyos metodining puxta qo‘llanishi arab tilini o‘rganishda mantiqiy izchillik va nazariy tuzilma yaratdi.

“Al-Kitob”ning o‘ziga xosligi shundaki, unda nafaqat grammatik qoidalar bayoni, balki arab tili hodisalarining falsafiy asoslari, fonetik qonuniyatlar, lug‘aviy dalillar va she’riy istishhodlar bir butun tizimda jamlangan. Sibaveyhiyning har bir hukmi dalil, misol va qiyos bilan mustahkamlanganligi tufayli asar ilmiy qat’iyat, aniq metod va sistemalilik jihatlaridan o‘z zamonidan ancha ilgarilab ketgan.

Bu asar keyingi davrlardagi grammatik tadqiqotlarga, xususan Zamaxshariy, Ibn Jinniy, Ibn Malik, Abu Ali al-Forisiy kabi yirik nahvshunoslarning ilmiy yondashuvlariga bevosita ta’sir ko’rsatdi. Ularning aksariyati “Al-Kitob”ni o‘z tadqiqotlarining asosiy manbasi sifatida qabul qilgan va Sibaveyhiy metodlarini davom ettirgan. Shuning uchun ham “Al-Kitob” arab grammatik tafakkurining

shakllanish va rivojlanish pog‘onalari asosiy ilmiy mezon bo‘lib kelmoqda.

Bugungi kunda ham Sibaveyhiyning merosi o‘z qimmatini yo‘qotmagan. Arab dunyosida, shuningdek, Sharq va G‘arb tilshunoslik maktablarida “Al-Kitob” arab grammatikasining eng birlamchi va eng ishonchli manbalaridan biri sifatida o‘rganiladi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarida ham Sibaveyhiy tomonidan ilgari surilgan ayrim fonetik, morfologik va sintaktik qarashlar o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Sibaveyhiyning ilmiy merosi arab tilining faqat grammatik qoidalari bilan cheklanmay, balki butun arab tilshunoslik maktabining shakllanishi, metodologiyasining rivoji va nazariy asoslarining mustahkamlanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Uning tahliliy qarashlari, qat’iy ilmiy yondashuvi va keng daliliy bazaga asoslangan grammatik modeli arab tili taraqqiyotida yangi davrni boshlab bergan ulkan ilmiy meros sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sibawayh, Al-Kitab. Tahqiq: Abdulsalom Harun. Qohira, 1988.
2. Al-Zajjajiy, Al-Jumal fin-nahv. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1998.
3. Ibn Jinniy, Al-Khasa’is. Qohira: Dar al-Hadiya, 1952.
4. Versteegh, K. Arabic Grammar and Linguistic Theory. Cambridge University Press, 1993.
5. Raxmonov, A. (2025). MUTARRIZIYNING “RISALATUN FIN-NAHV” ASARIDA TIL O‘QITISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(20), 126-130.
6. Рахмонов, А. К. (2025). АБУЛФАТХ БУРХОНИДДИН НОСИР МУТАРРИЗИЙ–ЎРТА АСР ШАРҚ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЁРҚИН НАМОЁНДАСИ. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 549-560.
7. Jo‘rayeva, M. A. “SHARHI MULLO” A RARE SOURCE.
8. Fatilloev, M. (2025). “MU’JAMU-L-UDABO” DA MOVAROUNNAHR OLIMLARI HAQIDA MA’LUMOT. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 645-654.

9. Raximjonov, M. (2023). Al-Farg ‘oniyning falakiyot haqidagi qarashlari. *Alfraganus*, (2 (2)), 28-33.
10. Nugmanovich, R. M. Methods of Working on the Text in Uzbek Language Lessons. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(10), 234-237.
11. Tursunaliyeva, M. A. (2025). OGAHIYNING “GULSHANI DAVLAT” ASARIDA HAMD VA NA’T QISMLARINI BERILISHI. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 618-627.
12. Fatilloev, M., & Sh, S. (2020). Linguopoetic Analysis Of The Arabic Lexical Unit" Malak" In The Epic" Hayrat Ul-Abrar" By Alisher Navai. *THE AMERICAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE AND EDUCATION INNOVATIONS* *Учёным: The USA Journals*, 2(9), 493-498.
13. Xodi o‘g‘li, M. I. (2025, October). SAIDBEK HASANOV TAHLILIDA O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTINING ZAMONAVIY TALQINI. In *Conferences* (Vol. 1, No. 2, pp. 360-363).
14. Raxmonov, A. K. (2025). *Manbalar asosida Mitarriziy va Mutarriz ilmiy faoliyatining o‘rganilishi*. *Til va adabiyot.uz*, (12), 247–248.
15. Raxmonov, A. K. (2024). *Creating favorable ecosystems for youth entrepreneurship in Uzbekistan*. In *Collection of Articles of the International Scientific Conference on the Topic of “The Future of Youth and Entrepreneurship in Education” Within the 10th UNESCO–APEID (Educational Innovations Programme for Asia-Pacific Development) Meeting on Entrepreneurship in Education* (pp. 67–71). Alfraganus University.
16. Raxmonov, A. K. (2024). *Mutarriziy va uning “Nahv risolasi”*. In *Sharq tillari tadqiqi va ta’limi muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari* (pp. 211–214). Oriental University.
17. Jurayeva, N. (2023). Mumtoz she’riyatda Bobur g‘azallarining poetik xususiyatlari. *Alfraganus*, (1 (1)), 30-34.